

İtalyan Anayasası'nda Temel Hakların Korunması

Alfonso Quaranta *

1. Çağdaş anayasaların ortak özelliklerinden biri bireylerin temel haklarının korunmasına verilen önemdir.

Faşist yönetim deneyiminden ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan İtalya Cumhuriyeti Anayasası da bu anayasalar arasında yer almaktadır. Anayasanın temel ilkelerini düzenleyen 2. maddede, birey haklarına verilen önem açıkça ifade edilmektedir. Anayasanın 13. maddesi ile 54. maddesi arasındaki Birinci Bölüm "Yurttaşların Hak ve Ödevleri"ne ayrılmıştır. Birinci Bölümdeki birçok maddede temel haklarla ilgili güvencelere yer verilmektedir.

Anayasanın 2. maddesine göre; "Devlet, gerek bir birey olarak gerekse bireyin kişiliğini geliştirdiği toplumsal oluşumlar içinde, insanların dokunulmaz haklarını tanır ve garanti eder; bireylerden de siyasal, ekonomik ve sosyal dayanışmayla ilgili temel yükümlülüklerini yerine getirmesini talep eder."

Bu hüküm, Anayasanın 3. maddesinin 2. fıkrası ile birlikte değerlendirilmelidir. Buna göre, "Yurttaşların özgürlük ve eşitliğini fiilen sınırlayarak insanların kişiliğini tam olarak geliştirmesine ve işçilerin ülkenin siyasal, ekonomik ve sosyal örgütlenmesine etkin biçimde katılmasına mani olan her türlü ekonomik ve sosyal engelin kaldırılması devletin görevidir."

Anayasanın 2. maddesindeki temel ve genel ilkeye ilişkin olarak üç kelimenin altını çizmek gerekir. Bu maddedeki "tanır", "dokunulmaz" ve "insan" kelimeleri üzerinde özellikle durmak istiyorum.

---

* İtalya Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi Başkanı

Anayasaya göre, “Devlet hakları tanır ve garanti eder.” Burada aslında “garanti eder” ifadesi yeterli olabilirdi. Fakat “tanır” ifadesiyle, bireylerin temel haklarının doğal hukuk yaklaşımıyla belirlenmediği ve bir hukuki normdan kaynaklandığı ortaya konmaktadır. Bir başka deyişle, temel haklar hukuk sisteminin yaptığı bir tercihin sonucu olarak “tanınmaktadır”. Bu ifade aynı zamanda, temel hakların normlar hiyerarşisindeki yerini de belirlemektedir. Temel haklar Anayasanın Birinci Bölümünde açıkça sayılmaktadır, dolayısıyla temel haklar normatif değer olarak anayasal norm statüsüne sahiptir. Bunun sonucu olarak, temel hakların Anayasa altı normatif düzenlemelerle genişletilmesi mümkün değildir. Bir başka deyişle, olağan kanunlarla yeni temel haklar vaz edilemez.

İtalya’da “Anayasanın temel hakları sayma yolu ile sınırlandırdığı” yönündeki görüş kabul edilmektedir. Anayasanın 2. maddesindeki genel ve temel ilke dar bir şekilde yorumlanmalı, sadece Anayasada açıkça sayılan temel haklar bu “tanıma” kapsamında değerlendirilmelidir. Bir başka deyişle, temel haklar Anayasada sayılanlarla sınırlıdır. Anayasa altı normlarla da yeni temel hakların kabul edilebileceği yönündeki “genişletici yorum” İtalya’da kabul görmemiştir.

Anayasanın 2. maddesinde dikkat çeken bir diğer ifade “dokunulmaz” kelimesidir. Bu ifade ile temel haklar özel bir koruma altına alınmaktadır. Kamu kurumları da dahil olmak üzere hiç kimse bireylerin Anayasa’da sayılan temel haklarına zarar veremez. Yasama organı da bu hakları gözetme yükümlülüğüne tabi olmakla birlikte, kendisine Anayasa ile verilen başka yükümlülüklerin gerektirdiği durumlarda, hiçbir halükarda sınırlandırılması mümkün olmayan “sert çekirdeğe” dokunmamak şartıyla temel hakları belirli ölçüde sınırlandırabilir.

“Sert çekirdek” içinde yer alan hakların belirlenmesi olağan yasama organı tarafından değil, kurucu iktidar tarafından yerine getirilmesi gereken bir işlemdir. Kurucu iktidar, Anayasadaki diğer ilkeleri de göz önünde bulundurarak “sert çekirdek” içinde yer alan hakları ve bu hakların koruma düzeyini belirlemelidir.

Üzerinde durmak istediğimiz üçüncü ifade “insan” kelimesidir. Bu ifade ile temel haklara sahip olan gerçek kişiler kast edilmektedir. Anayasal koruma mekanizmasının temelinde, “insan onuru temelinde hukuk düzeni tarafından

tanınan bir varlık" olarak **kişi** yer almaktadır. Anayasa, hukuk düzeninin koruması gereken vazgeçilmez değerlerin merkezine insanı yerleştirmektedir. Anayasada açıkça adı geçmese de anayasal koruma altına alınan temel hakların başında, insanların gerek bireysel olarak gerekse toplumsal ilişkilerinde kişisel kimliğini koruma hakkı gelmektedir. Buna göre, herkes içinde bulunduğu koşullardan bağımsız olarak kendi ideolojik, dini, ahlaki, siyasal ve toplumsal değerleriyle "kendisi olma" hakkına sahiptir.

İlerleyen bölümlerde temel hakların korunmasına ilişkin uluslararası ve ulus-üstü normlardan da söz edeceğiz. Fakat İtalyan Anayasası'nın buraya kadar incelediğimiz hükümleri ve hakim doktrin ışığında, İtalya'nın anayasa ile sayılan temel hak ve özgürlüklere özel bir önem verdiğini ve güvence sağladığını söyleyebiliriz. Temel haklar normatif olarak anayasal norm statüsündedir, yani kurulu iktidarın yeni temel haklar vaz etmesi mümkün değildir. Anayasa, temel hakların "dokunulamaz" olduğunu açıkça belirtmek suretiyle kamu kurumlarının olası müdahalelerine karşı bu hakları özel bir koruma altına almıştır.

2. Son dönemlerde yaşanan bir fenomen temel hakların korunmasını ulusal sınırlardan uluslararası alana taşıdı. Temel haklar gittikçe artan biçimde insanlığın ortak varlığı olarak görülmeye başladı. Temel haklar alanında devletler ve uluslararası kuruluşlar tarafından kabul edilen çok sayıda uluslararası sözleşme temel haklara evrensel bir geçerlilik kazandırmayı amaçlamaktadır.

İtalyan filozof Norberto Bobbio'nun haklı olarak belirttiği gibi, "temel haklar doğal haklar olarak doğar, anayasal haklar olarak gelişir ve zamanla evrensel haklar olma yolunda ilerler." Bununla birlikte, temel hakların evrenselliği düşüncesine kuşkuyla yaklaşan teoriler olduğunu da belirtmek gerekir. Bu teoriler, temel hakların tanınmasına ve korunmasına ilişkin düzenlemelerin ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğini, bu nedenle temel haklar için evrensel ve mutlak bir geçerlilik iddia etmenin yanlış olduğunu söylemektedir. Bu görüşü savunanlar, kutsal olduğu düşünülen yaşama hakkının korunmasına ilişkin spesifik düzenlemelerin bile farklı ülkelerde farklı biçimlerde karşımıza çıktığına dikkat çekmektedir. Bu teoriye göre, benzer uygarlık aşamalarından geçmiş sistemler arasında dahi gözlemleyebileceğimiz bu tür farklılıklar temel hakların evrenselliği tezinin yanılıcı olduğunu ortaya koymaktadır.

Temel hakların evrenselliği tezinin kültürel rölativizm ve çok kültürlülük açısından da eleştirildiği bilinmektedir. Buna göre, temel hakların tanınması konusunda mantıksal ve hukuksal bir birliktelik sağlanamaz; dolayısıyla temel haklara evrensel değer atfetmek yanlıştır. Burada sadece böyle bir sorunsalın varlığına işaret etmekle yetinmiyoruz ve ayrıntıya girmiyoruz.

İtalya'nın bu sorunsal açısından benimsediği duruşa gelince, Anayasamızın 2. maddesi temel hakların korunmasına İtalyan hukuk sisteminin temel ilkeleri arasında yer vermiştir.

Temel hakların korunması alanında bizi yakından ilgilendiren olumlu bir gelişme, Avrupa'da insan haklarının tanınması temelinde bir ortak hukukun inşa edilmekte olmasıdır. İnşa sürecine tanıklık ettiğimiz ortak Avrupa hukuku insan haklarını Avrupa kültürünün ve anayasal sisteminin ortak mirası olarak görme eğilimindedir. Avrupa Birliği'ne ya da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne üye ülkelerin Anayasa Mahkemeleri arasında düzenli aralıklarla yapılan toplantılar da bu eğilimi güçlendirmektedir. Farklı deneyimlere sahip anayasa yargıçlarının bu toplantılarda bir araya gelmesi ve fikir alışverişinde bulunması Avrupa genelinde ortak bir hukuk bilinci oluşmasına ve ulusal uygulamaların bu doğrultuda evrilmesine imkan sağlamaktadır. Bu şekilde; insanın kişiliğinin ve özgürlüğünün gerektirdiği hukuksal koruma mekanizmasına ilişkin olarak farklı ülkelerdeki tarihsel gelişmelerden, ulusal geleneklerden, kültürlerden ve dillerden kaynaklanan farklılıkların ötesinde, bir "asgari müşterek" ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, herkes tarafından "evrensel" ya da "vazgeçilemez" olarak kabul edilebilecek bir eşğin belirlenmesi büyük önem kazanmaktadır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, burada esas mesele herkes tarafından "evrensel" değere sahip olduğu kabul edilebilecek bir temel haklar listesinin hazırlanıp hazırlanamayacağı sorusudur. Belki dünya genelinde böyle bir listenin hazırlanması kolay değildir, ancak Avrupa için bu mümkün olabilir. Özellikle, insan onurunun gereği olan bireysel özgürlüklerin temel ve ortak değere sahip olduğu düşüncesi kabul görebilir. Bu bölümün sonunda, farklı ülkelerin Anayasa Mahkemeleri arasındaki diyalogun önemine bir kez daha dikkat çekmek istiyorum. Bu diyalog sayesinde hukuk sistemleri arasında yapılacak mukayeseler, her ülkede zorunlu olarak farklılık arz eden spesifik düzenlemelerin ötesine geçerek temel hakların korunması alanındaki ortak değerlerin belirlenmesine imkan sağlayacaktır.

3. Bu açıklamalardan sonra, Avrupa Birliği Antlaşması'nın yanı sıra temel hakların Avrupa düzeyinde korunması alanında özel bir öneme sahip olan iki sözleşmeden bahsetmek istiyorum. Bu sözleşmeler:

A) İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi (Roma, 1950),

B) Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı (Nice, 2000)

Bu iki sözleşme, farklı biçimlerde de olsa, anayasamızın temel hakların korunması alanında Avrupa sistemiyle bütünleşmesini sağlamaktadır.

Önce, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (AİHS) bakalım. Temel hakların Avrupa düzeyinde korunması fenomeni ilk olarak AİHS ile başlamıştır. Sözleşme ile sayılan hakların korunması işlevi Strazburg Mahkemesi'ne verilmiştir. Mahkeme aynı zamanda, Sözleşme hükümlerinin yorumlanması konusunda da yetkilidir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, zamanla üye devletlerce yapılan işlemlerin Sözleşme'ye uygunluğunu incelemeye başlamış ve ulusal hukuk uygulamalarını değerlendiren kararlar vermiştir. Bunun sonucu olarak, temel hakların korunması alanında ulusal mekanizmalar ile Avrupa koruma sistemi kaçınılmaz biçimde karşı karşıya gelmiştir. AİHM'nin ekonomik özgürlükler, ifade ve toplantı özgürlüğü, insan onuru, terörizm ve hatta Avrupa yurttaşlığı gibi geniş bir yelpazede kararlar vermesi Strazburg Mahkemesi'nin etki alanını genişletirken ulusal hukukların ve dolayısıyla ulusal Anayasa Mahkemelerinin alanını daraltmıştır.

4. Lizbon Antlaşması'nın 2009 yılında yürürlüğe girmesiyle birlikte Avrupa Birliği'nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne katılması öngörülmüştü. İleride göreceğimiz gibi, doktrinin bir bölümüne göre, Sözleşme bundan böyle Avrupa Birliği hukukunun bir parçası haline gelmekteydi. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin hükümleri Avrupa Birliği'ne üye ülkeler için aynı AB Antlaşması gibi etkili olacaktı. Dolayısıyla ulusal mahkemelerdeki hakimler ulusal normların AİHS'ye uygunluğunu incelemekle yükümlü hale geliyordu. Bu inceleme sonucunda ulusal normun AİHS'ye ve Stazburg Mahkemesi'nin içtihatlarına aykırı bulunması halinde ulusal yargıçlar ulusal normu uygulamaktan kaçınmalıydı.

Bununla birlikte, İtalya Anayasa Mahkemesi 2011 yılının 80 sayılı kararında, Lizbon Antlaşması'nın şu an için Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin iç hukuktaki yeri konusunda herhangi bir değişiklik getirmediği sonucuna vardı. Anayasa Mahkemesi bu kararında genel yargı yerlerinde görevli yargıçların uluslararası sözleşmelerin yorumlanması ve uygulanmasına ilişkin işlevlerine de açıklık getirdi.

İtalyan Anayasa Mahkemesi bu kararında, İtalyan Anayasası'nın (uluslararası kuruluşlara üyelik için egemenliğin sınırlandırabileceğini öngören) 11. maddesinin sadece Avrupa Birliği hukukuna uygulanabileceğini, bu maddenin AİHS'ye uygulanamayacağını belirtmektedir. Anayasa Mahkemesi'ne göre, AB hukuku AİHS'den tamamıyla farklı bir hukuksal, işlevsel ve kurumsal gerçekliğe tekabül etmektedir. İtalyan Anayasası'nın 10. ve 11. maddelerini bütün uluslararası sözleşmeler için geçerli saymak mümkün değildir. Aynı şekilde, AİHS'deki temel hakları "Birlik hukukunun genel ilkeleri" olarak nitelendiren AB Antlaşması'nın 6. maddesinin 3. paragrafı da AİHS'nin ulusal normlar karşısında doğrudan etkili olması sonucunu doğurmaz. Anayasa Mahkemesi'ne göre, bu hükmün Lizbon Antlaşması'ndan önce de yürürlükte olan bir koruma mekanizmasının sürekliliğini sağlamaktan başka bir amacı bulunmamaktadır. Bu mekanizmada AİHS'deki temel haklar *doğrudan* uygulanmıyor, sadece somut bir uyuşmazlıkla sınırlı olacak biçimde AB hukukunun uygulanması ve yorumlanmasında *yardımcı bir enstrüman* olarak kullanılıyordu. Dolayısıyla, Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın Şart'taki hakların aynı konulara ilişkin olarak AİHS'de yer alan haklarla eşdeğer olduğunu hükme bağlayan 52. maddesinin 3. paragrafı Lizbon Antlaşması'ndan önceki durumu değiştirmemiştir. Bunun iki nedeni vardır; ilk olarak, "Şart'ta yer alan hükümlerin, Birliğin Antlaşmalarla belirlenen yetkilerini hiçbir şekilde genişletmeyeceği" Avrupa Birliği Antlaşması'nın 6. maddesinin 1. paragrafında açıkça ifade edilmektedir. İkinci olarak, en azından Avrupa Birliği oldukça yavaş ilerleyen AİHS'ye katılım sürecini tamamlamadığı müddetçe AİHS'deki özgürlükler ancak ve sadece AB hukukunun uygulandığı uyuşmazlıklarda yardımcı enstrüman (genel ilkeler) olarak kullanabilecektir. İtalyan Anayasa Mahkemesi'ne göre, AB hukukunda ortak anayasal geleneklere ve genel ilkelere yapılan atfın amacı temel hakların Şart'la "dogmatik" bir hal almasını önlemek ve AB Adalet Divanı'nın dolaylı olarak atıf yapılan bu normlardaki gelişmeler ışığında temel hakları sürekli yeniden tanımlayabilmesine imkan vererek sisteme esneklik kazandırmaktır.

İtalyan Anayasa Mahkemesi sorunun teorik çerçevesini bu şekilde çizdikten sonra AİHS'ye aykırı bir ulusal normun uygulanıp uygulanamayacağı tartışmasına noktayı koymuş ve yargıçların ulusal norm yerine AİHS'yi doğrudan uygulama yetkisine sahip olmadığına hükmetmiştir.

Anayasa Mahkemesi'ne göre, ulusal normla AİHS arasında çatışma olması halinde, yargıçlar ulusal normun Sözleşme'ye uygun bir yorumunu kabul etmekle yükümlüdürler. Bu şekilde, görünürdeki aykırılık sorununun yorum yoluyla giderilmesi amaçlanmaktadır. Ancak, bütün yorum yöntemlerinin kullanılmasına rağmen Sözleşme'ye uygun bir yorum yapılamıyorsa yargıcın Anayasanın 117. maddesinin 1. fıkrasında öngörülen itiraz yolu ile bu sorunu Anayasa Mahkemesi'ne taşıması gerekir. Anayasa Mahkemesi bu kararıyla, Lizbon Antlaşması'ndan önce verdiği 2007 yılının 348 ve 349 sayılı kararlarındaki içtihadına sadık kalmıştır. Bu kararlarda, AB hukukunun iç hukukta doğrudan etkili olduğu, fakat AİHS'nin genel mahkemelerde doğrudan uygulanamayacağı belirtilmişti. Son dönemde, 2011 yılının 113 ve 236 sayılı kararları da aynı yöndedir.

Bununla birlikte, bu konu hakkında AB Adalet Divanı'ndan gelecek bir kararın beklenmekte olduğunu belirtmemiz gerekir. Bolzano Mahkemesi, 7 Aralık 2010 tarihinde (C-571-0, CGUE 12/02/2011 davasında) AB Adalet Divanı'na başvurarak AB Antlaşması'nın 6. maddesinde AİHS'ye yapılan atfın ulusal mahkemelerdeki yargıçlar için ne anlama geldiğini açıklığa kavuşturmasını talep etmiştir. Ulusal mahkemelerdeki yargıçların AİHS'ye aykırı bir ulusal normu Anayasa Mahkemesi'ne itiraz yolu ile başvurmaksızın doğrudan ihmal edip edemeyeceği tartışmasında AB Adalet Divanı'ndan gelecek karar merakla beklenmektedir.

5. Son olarak, İtalyan Anayasa Mahkemesi'nin AB hukuku ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (ve Lüksemburg Mahkemesi ile Strazburg Mahkemesi'nin bunlarla ilgili yorumları) karşısındaki pozisyonundan söz etmek istiyorum.

Öncelikle, AB hukukunun üstünlüğü ilkesinin tam olarak kabul edilmesi, kesinlikle ulusal hukukun ulus-üstü AB hukuku karşısında bütünüyle geri çekilmesi anlamına gelmez. İtalyan Anayasa Mahkemesi, iki hukuk düzeni arasındaki sınırı İtalyan Anayasası'ndaki temel ilkelerin belirleyeceğini ifade etmektedir. Buna göre, egemenliğin sınırlanması

konusunda Anayasanın 11. maddesinde kabul edilen hüküm, AB organlarına İtalyan anayasal sisteminin temel ilkelerini ya da “vazgeçilemez” nitelikteki insan haklarını çiğneme yetkisi vermez.

Böyle bir ihlal olasılığına karşı, İtalyan Anayasa Mahkemesi Kurucu Antlaşmaların ve ikincil hukukun İtalyan Anayasası'nın temel ilkelerine uygunluğunu denetleme hakkını saklı tutmaktadır. Anayasal ilkelerle AB normları arasında çatışma olması halinde, Anayasa'daki ilkeler AB hukukunun uygulanmasına karşı “sınırlayıcı” işlev görecektir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne gelince, Sözleşme -İtalyan Anayasası'nın 117. maddesinin 1. fıkrasında yapılan değişiklikten sonra da- “anayasal norm” statüsünde değildir ve bu nedenle anayasaya uygunluk denetiminin kapsamı dışında kalmaktadır. Bununla birlikte, Sözleşme hükümlerinin Anayasa'ya uygun olması “mutlak bir zorunluluktur”. Aksi halde, “Anayasa'ya aykırı bir Anayasa-altı norm (Sözleşme) nedeniyle bir İtalyan yasınının Anayasa'ya aykırı bulunması şeklinde bir çelişki ortaya çıkabilir.” (Anayasa Mahkemesi, 2007 yılının 348 sayılı kararı)

Temel hakların sınırlanması konusunda ulusal koruma mekanizması ile Avrupa Birliği ya da AİHM düzeyindeki koruma sistemleri karşı karşıya geldiğinde bizi bekleyen sorun, ulusal sistemin mi Avrupa sisteminin mi öncelikli olduğunun belirlenmesi sorunudur. Bu, daha ziyade teorik bir tartışmadır çünkü uygulamada her iki düzey de temel haklar için büyük ölçüde örtüşen güvenceler sunmaktadır. Bununla birlikte, böyle bir çatışmanın ortaya çıkması halinde ulusal mahkemelerin uyuşmazlık konusu temel haklar için Anayasa'da öngörülen “dokunulmazlık”, “vazgeçilmezlik” gibi ölçütleri dikkate alması gerekir.

6. Bu yorum ilkesini benimseyen İtalyan Anayasa Mahkemesi, “Temel hakların korunması alanındaki hukuki bütünleşmenin genel sonucu pozitif olmalıdır, yani AİHS'deki hükümlerin İtalyan hukukundaki etkileri tartışılırken temel hakların korunmasına katkı sağlayacak yorum hangisiyse o yorum benimsenmelidir.” şeklindeki kararıyla (2009 yılının 317 sayılı kararı) temel hakların korunması alanında ileri bir adım atmıştır.

Anayasa Mahkemesi bu kararda, Anayasa ile AİHS arasındaki ilişkinin salt formel açıdan ele alınmasına karşı çıkmakta, somut ve spesifik

uyuşmazlıkların dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. İtalyan Anayasa Mahkemesi, önüne gelen somut uyuşmazlıkta “katma değer testi” olarak da niteleyebileceğimiz bir niteliksel test yapmakta ve söz konusu uyuşmazlıkta AİHS’nin ulusal hukuka göre daha ileri bir koruma sağlaması halinde AİHS hükümlerini uygulamaktadır. Bu testte AİHS’nin Anayasa’ya uygunluğu da incelenmekte, hatta gerekirse Sözleşme’nin etkisini sınırlandırmak amacıyla Anayasa hükümlerine başvurulmaktadır. Bu sınırlama “Sözleşme’nin Anayasa’ya aykırılığının tespit ve ilanı” biçiminde olmamakta, çatışan değerler ve çıkarlar arasında somut bir değerlendirme ve dengeleme arayışının ortaya çıkardığı girift bir operasyon şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Temel hakların “anayasal” tanımı da zaten insana ve dünyaya dair bu farklı görüşlerin etkisiyle şekillenir.

7. Sunumumun sonunda değinmek istediğim konu sunumun ana temasından biraz farklı. Peki ya ödevler? Acaba yukarıda bahsi geçen temel haklar gibi “temel ödevler” de tespit edilebilir mi?

İtalyan Anayasası’nın Birinci Bölümünün başlığı “Yurttaşların Hak ve Ödevleri” şeklindedir. Sunumumun başında analizini yaptığım 2. maddede “Devlet ... bireylerden de siyasal, ekonomik ve sosyal dayanışmayla ilgili temel yükümlülüklerini yerine getirmesini talep eder.” ifadesine yer verilmektedir. 4. maddenin 2. fıkrasında da “yurttaşların toplumun maddi ve manevi ilerlemesine katkı sağlayacak bir faaliyette bulunma yükümlülüğünden” söz edilmektedir. Anayasa’nın Birinci Bölümündeki farklı hükümlerde (örneğin 17. maddenin 3. fıkrası, 18. maddenin 2. fıkrası, 21. maddenin son fıkrası, 30. maddenin ilk fıkrası) çeşitli ödevler sayılmaktadır. Bu hükümlerin yanı sıra; 52. maddede bütün yurttaşların vatan savunmasıyla yükümlü olduğu belirtilmekte, 54. maddede de yurttaşların “Cumhuriyete sadakat” ve “Anayasa ve kanunlara saygılı olma” ödevleri düzenlenmektedir.

Bununla birlikte, gelecek nesillere karşı üzerimize düşen ödevler konusunda Anayasa metninde bir boşluk olduğu açıktır. Bizden önceki nesillerin sorumsuzca davranışları nedeniyle bizim sonuçlarına katlanmak zorunda kaldığımız birçok olumsuzluk ortaya çıktı. Biz de şu anda gelecek nesillerin katlanmak zorunda kalacağı çeşitli zararlara neden oluyoruz. Burada sadece bizim çocuklarımızı ya da torunlarımızı kast etmiyorum. Onlardan sonra gelecek olanlara karşı da sorumluluklarımız var, fakat Anayasada onlara

karşı üzerimize düşen ödevlerden hiç bahsedilmiyor. Gelecek nesiller şu anda mevcut olmadığı için hukuk sistemi onları hiçbir şekilde dikkate almıyor.

Şu anda mevcut olmadıkları için hiçbir şekilde hak talebinde bulunamayan bu insanları da düşünmek zorundayız. Burada, Anayasa'nın 2. maddesindeki ifadeyle kendimizi avutamayız çünkü Anayasa'nın 2. maddesinde sadece içinde bulunduğumuz topluma karşı yerine getirmemiz gereken dayanışma ödevlerinden söz ediliyor; gelecek nesiller henüz mevcut olmadığı için Anayasa onları tamamen göz ardı ediyor. Gelecek nesiller şu an için mevcut olmayabilir, ancak dünyaya gelecekler ve belki de onların iyiliği ve mutluluğu için gerekli koruma veya önleme ödevlerini zamanında öngörmeyen biz atalarını kötü bir şekilde yad edecekler.

Sonuç olarak, sürekli yeni "Haklar Bildirgeleri" kabul etme yarışına bir son verilmesini ve gelecek nesillere karşı üzerimize düşen ödevlerle ilgili bir "Temel Ödevler Bildirgesi" hazırlanması için çalışmaya başlanmasını öneriyorum. Herkesi bu konuda kafa yormaya davet ediyorum.

LA PROTECTION DES DROITS FONDAMENTAUX DANS LA CONSTITUTION ITALIENNE

Alfonso Quaranta*

1. – Une des caractéristiques communes des Constitutions modernes réside dans l'importance accordée à la protection des droits et libertés fondamentaux des individus.

La Constitution de la République italienne, née après la Seconde Guerre mondiale et l'expérience de la période fasciste, n'échappe pas à cette logique. Parmi les principes fondamentaux de la Constitution figure, à l'article 2, une déclaration solennelle générale, reprise ensuite dans plusieurs dispositions de la Partie I^e de la Constitution, relative aux «Droits et obligations des citoyens» (articles 13-54).

L'article 2 précité dispose: «La République reconnaît et garantit les droits inviolables de l'homme, aussi bien en tant qu'individu que dans les formations sociales où il développe sa personnalité, et exige l'accomplissement de devoirs imprescriptibles de solidarité politique, économique et sociale».

Cette disposition doit être rapprochée des dispositions de l'article 3, deuxième alinéa, de la Constitution, en vertu duquel «Il appartient à la République d'écartier les obstacles d'ordre économique et social qui, en limitant de fait la liberté et l'égalité des citoyens, empêchent le plein épanouissement de la personne humaine et la participation effective de tous les travailleurs à l'organisation politique, économique et sociale du Pays».

---

* Président de la Cour Constitutionnelle de la République d'Italie

Trois mots liés au principe général et fondamental contenu dans l'article 2 de la Constitution doivent être soulignées: «reconnaît», «inviolables» et «homme».

La norme constitutionnelle dispose que «la République reconnaît et garantit les droits». Il aurait suffi de dire «garantit» pour donner un sens effectif à la disposition constitutionnelle. En précisant, cependant, que la République, avant tout, «reconnaît» les droits fondamentaux de l'individu, cela signifie que de tels droits sont le résultat d'un choix du système juridique, de sorte qu'ils ne sont pas déterminés de manière jus-naturaliste, mais dérivent d'une norme. Leur valeur normative est certainement de nature constitutionnelle, d'autant plus que les droits en question sont expressément prévus non seulement dans la Première partie, mais aussi et surtout dans le Premier titre, de la Norme fondamentale. Cela implique, en outre, d'exclure, dans notre ordre juridique, qu'ils puissent être considérés comme dérivant d'autres sources du droit et, particulièrement de la loi ordinaire, celle-ci ne peut, donc, créer de nouveaux droits qui auraient cette qualification.

Une telle conclusion résulte de l'acceptation de la théorie de la «clause fermée», qui suppose, justement, que l'article 2 de la Constitution doit être interprété de manière restrictive. Cette théorie s'oppose à celle de la «clause ouverte», en vertu de laquelle il serait possible de créer de nouveaux droits fondamentaux par le biais de sources du droit de rang infra-constitutionnel.

La seconde expression employée dans l'article 2 de la Constitution que nous avons soulignée est le mot «inviolable»; il permet d'identifier les droits fondamentaux reconnus comme tels, mettant l'accent sur l'intangibilité des situations individuelles qui font l'objet d'une protection et d'affirmer qu'il est interdit à quiconque, même aux pouvoirs publics, de porter atteinte à la sphère protégée des individus. Cela n'empêche pas le législateur ordinaire, qui a l'obligation de respecter ces droits, de pouvoir leur poser certaines limites lorsqu'il poursuit d'autres intérêts constitutionnels, pourvu qu'il respecte un «noyau dur», qui définit un domaine absolument inviolable.

De manière générale, il peut donc être affirmé qu'il appartient au législateur constitutionnel de réglementer chaque droit fondamental qui est susceptible de recouvrir cette qualification, fixant – grâce à une conciliation

avec d'autres intérêts constitutionnels – les domaines dans lesquels ils doivent être reconnus et, en conséquence, le degré de leur protection.

La troisième expression que nous avons soulignée est celle d'«homme», en tant que personne titulaire des droits fondamentaux reconnus comme tels. Cela signifie que c'est la personne, dans sa dignité de être humain juridiquement reconnu, qui est au centre de la protection constitutionnelle, sur la base d'une conception qui met l'homme au centre du système de protection de valeurs retenues comme intangibles par le droit. Non sans raison, il a, en effet, été mis en évidence que le plus important des droits fondamentaux consacrés dans la Constitution, bien que non contenu de manière explicite, est celui qui permet de sauvegarder l'identité personnelle de chaque personne, dans son individualité et dans ses relations avec les autres; le droit de chacun, donc, à être lui-même, avec ses propres convictions idéologiques, religieuses, morales, politiques, sociales, indépendamment de ses conditions personnelles.

En conclusion, et indépendamment de ce que l'on pourra observer ci-après à propos de la protection internationale et supranationale des droits en question, il est possible d'affirmer que – au niveau national et selon la doctrine majoritaire – la Constitution assure une forme spéciale de protection des droits fondamentaux, tels qu'explicitement mentionnés, qui échappent à l'influence de tout pouvoir constitué quelque qu'il soit: il s'agit ainsi d'un domaine de valeurs intangibles, qui, comme il a été précisé, trouvent leur origine dans les normes de rang constitutionnel et sont réglementées par elles.

2. – Un phénomène plus récent a fait glisser la protection des droits fondamentaux des frontières nationales de chaque Etat vers leur universalisation, conçue comme devenant progressivement patrimoine de l'humanité, par le biais de l'adoption de toute une série d'actes internationaux, qui ont réglementé la matière par le biais de conventions internationales conclues par nombre d'États et d'organisations internationales.

Comme l'a remarqué avec perspicacité le philosophe italien Norberto Bobbio, «les droits fondamentaux naissent comme des droits naturels, ils se développent comme des droits constitutionnels et se dirigent vers l'objectif des droits universels». Néanmoins, il y a eu, et il y a encore, des théories qui contestent ce phénomène et avancent la thèse selon laquelle la recherche même d'un fondement universel et absolu de ces droits serait illusoire, et que comme

tels, ils seraient variables en fonction des circonstances de temps et de lieux dans lesquelles ils sont protégés. Aussi, il serait indéniable, selon une telle approche théorique, que même les droits relatifs au caractère sacré de la vie bénéficient d'une protection profondément différente d'un système à l'autre, même s'ils sont tous, cependant, unis par des formes similaires de progrès civils.

Il sera ici suffisant, sans même effleurer le problème, attirer l'attention sur le fait qu'une certaine culture relativiste et multiculturaliste a remis en cause la possibilité même de reconnaître une unité logique et juridique aux droits de l'homme, insinuant le doute sur la possibilité de reconnaître les droits fondamentaux de l'homme, en tant que personne humaine, comme valeur universelle.

Il nous intéresse ici seulement de préciser que notre Constitution leur a fait une référence, en les plaçant, avec l'article 2, parmi les «principes fondamentaux» qui sont la base de notre système juridique.

Ce qui est réconfortant, pour ce qui nous concerne de plus près, c'est que nous assistons à la construction d'un droit commun européen fondé sur la reconnaissance des droits fondamentaux de la personne humaine, dans l'optique d'un patrimoine commun culturel et constitutionnel européen. Les rencontres régulières entre les Cours constitutionnelles des pays appartenant à l'Union européenne ou à la Convention européenne des droits de l'homme permettent elles-aussi d'évoluer vers cette direction. La rencontre de juges constitutionnels, porteurs d'expériences différentes, le débat et la confrontation des idées et des systèmes de chacun d'entre eux constituent le bagage de chaque juge, de chaque système juridique national, impliquant le développement croissant d'une conscience juridique commune, tout ceci étant particulièrement pertinent. C'est de cette manière que joue la construction d'un noyau unitaire, irréductible, des valeurs conçues autour de la condition juridique de l'homme dans son individualité et dans ses élémentaires exigences de liberté, allant au-delà de toute tradition nationale et de toute différence historique, culturelle ou linguistique. Et, dans ce contexte, l'identification d'un seuil commun acquiert une importance particulière, en ce qu'il peut être considéré comme appartenant essentiellement universelle, sorte de noyau intangible de valeurs reconnues par tous comme telles. Ceci implique, cependant, qu'il soit possible de dresser une liste, un catalogue des

droits fondamentaux qui puissent être partagé de manière unanime. Une telle approche est certainement possible dans le cadre de l'expérience européenne, elle peut être plus complexe lorsque l'on élargit la perspective vers une dimension universelle. Dans tous les cas, il est possible d'affirmer que, de telles valeurs élémentaires, et donc communes, peuvent, au moins, être rattachées au domaine des droits de la liberté individuelle, qui sont expression, et en tant que tels, de la dignité humaine. En conclusion, ce qui nous importe répéter, sur ce point, est l'importance du caractère essentiel du dialogue entre les Cours constitutionnelles des différents Pays, afin de comparer les positions des différents systèmes juridiques et d'identifier les valeurs communes pour la protection des droits de l'homme, malgré les différences inéluctables propres à chaque Pays.

3. – Ceci dit, il est nécessaire de rappeler qu'au niveau européen, à part les dispositions contenues dans le Traité instituant l'Union, deux actes sont aussi particulièrement importants:

A) la Convention européenne de sauvegarde des droits de l'homme et des libertés fondamentales (Rome, 1950);

B) la Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne (Nice, 2000).

Ces deux actes contribuent, quoique de manière diverse, à permettre une intégration de notre Constitution en matière de protection des droits de l'homme.

Attachons-nous tout d'abord au premier de ces actes. Il convient de noter que c'est avec la Convention précitée (ci-après CEDH, pour être plus bref) qu'a commencé le phénomène de protection des droits fondamentaux au niveau européen. La protection juridictionnelle a été confiée à un organe juridictionnel spécifique, la Cour de Strasbourg, à qu'il appartient d'interpréter les dispositions contenues dans la Convention.

Au début, la jurisprudence de la Cour concernait des plaintes de citoyens contre les institutions communautaires. Mais peu après, la Cour européenne des droits de l'homme a aussi commencé à projeter son action vers le droit national, évaluant la compatibilité des actes nationaux des Etats membres avec

la Convention. Il en est résulté une superposition inévitable entre la protection nationale et la protection européenne des droits fondamentaux. Les décisions de la Cour européenne des droits de l'homme ont pu porter sur les libertés économiques, la liberté d'expression et d'association, la dignité humaine, le terrorisme mais aussi sur la citoyenneté européenne. Ce phénomène a permis de renforcer l'importance croissante de la Cour de Strasbourg au détriment de la sphère d'autonomie des droits nationaux, et substantiellement, des Cours constitutionnelles nationales.

4. – L'adhésion de l'Union européenne à la CEDH a été prévue avec l'entrée en vigueur du Traité de Lisbonne en 2009. Comme nous le verrons ensuite, une partie de la doctrine retient que ladite Convention aurait été, pour reprendre un néologisme, «communautarisée», et ferait désormais partie de l'ordre juridique de l'Union européenne à l'instar des dispositions contenues dans le Traité instituant l'Union; en d'autres termes, pour reprendre autre (mais pire) néologisme elle aurait été «traitisée». Il en résulterait que les juges nationaux devraient vérifier la compatibilité des normes internes avec la Convention, procédant, le cas échéant, à la non-application de ladite norme interne, lorsque celle-ci est retenue comme violant les dispositions de la Convention, telle qu'interprétée par la Cour de Strasbourg.

Toutefois, la Cour constitutionnelle italienne, dans son arrêt n. 80 de 2011, a nié, pour l'instant, que les innovations apportées par le Traité de Lisbonne aient conduit à attribuer une place différente des dispositions de la CEDH dans le système des sources du droit, profitant de l'occasion pour clarifier le rôle des juges de droit commun lorsqu'ils interprètent et appliquent les normes internationales conventionnelles.

Dans cet décision, la Cour, afin de justifier l'application de l'article 11 de la Constitution seulement au droit de l'Union européenne et non aussi à celui de la CEDH, a commencé son raisonnement affirmant que le premier constitue une «réalité juridique, fonctionnelle et institutionnelle» bien différente du deuxième. L'application des articles 10 et 11 de la Constitution ne peut – selon la Cour – être invoquée de manière générique pour le droit international conventionnel, pas plus qu'il n'est possible de se référer à l'article 6 § 3 du TUE, qui qualifie les droits fondamentaux de la CEDH de «principes généraux du droit communautaire». En effet, cette disposition a repris le schéma qui s'appliquait auparavant avec l'ancien article 6 § 2 du Traité sur l'Union

européenne et se limite ainsi à confirmer une forme de protection antérieure au traité de Lisbonne, c'est-à-dire une protection qui ne fait intervenir pas les droits garantis par la CEDH en tant que tels, mais seulement comme des «principes généraux du droit communautaire» et de toute façon de manière limitée au cas d'espèce afin de mettre en exergue l'interprétation ou l'application de droit de l'Union. Pour la Cour, la force contraignante de la Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne – qui pose, à l'article 52, alinéa 3, la clause d'équivalence des droits de la Charte avec les droits qui y correspondent dans la CEDH – n'a pas, donc, modifié la situation qui préexistait avant Lisbonne. En premier lieu, parce que l'article 6 § 1 du TUE mentionné par la Déclaration n. 1 annexée au Traité de Lisbonne indique clairement que la Charte n'étend pas les compétences de l'Union telles que définies par les Traités. Deuxièmement, parce que, du moins tant que l'Union européenne n'aura pas fini le long processus d'adhésion à la CEDH, les libertés qu'elle contient ne s'appliqueront qu'en tant qu'expression de «principes généraux» et encore pour les seules espèces où le droit de l'Union s'appliquera. A la rigueur, le recours aux traditions constitutionnelles communes et aux «principes généraux», a ajouté la Cour, est destiné à «garantir un certain degré d'élasticité au système», évitant ainsi que la Charte ne «cristallise» les droits fondamentaux, «empêchant la Cour de Justice d'en identifier de nouveaux, en référence à l'évolution des normes indirectement mentionnées».

Ayant ainsi circonscrit la question, il était alors facile pour la Cour constitutionnelle d'aborder la question et de répondre par la négative, en niant ainsi le pouvoir d'écarter la norme interne «contraire à la Convention».

Elle a, en effet, rappelé qu'en cas d'incompatibilité entre une norme interne et une norme de la CEDH, le juge a l'obligation d'adopter une interprétation conforme de la loi à la Convention afin d'écarter de manière herméneutique l'incompatibilité *prima facie* mise en évidence; mais si l'interprétation, bien que tentée avec l'utilisation de tous les outils d'herméneutique disponibles, ne permet pas de dépasser le conflit, alors le juge devra soulever une question de constitutionnalité invoquant la violation de l'article 117, alinéa premier, de la Constitution. La Cour a, ainsi, maintenu sa position – engagée, avant le traité de Lisbonne, avec les arrêts n. 348 et n. 349 de 2007 – selon laquelle il doit être exclu que la CEDH puisse être directement appliquée par les juges ordinaires, à la différence de ce qui arrive avec le droit

communautaire. Plus récemment, les arrêts n. 113 et n. 236 de 2011 ont confirmé cette orientation.

L'on doit, cependant, indiquer qu'une décision de la Cour de justice est attendue sur ce point. Le Tribunal de Bolzano a, le 7 décembre 2010 (dans l'affaire C-571-0, CGUE 12/02/2011), posé une question préjudicielle demandant si, en cas de conflit entre une norme interne et la CEDH, le renvoi opéré par l'article 6 du TUE à la CEDH permet d'imposer au juge national de ne pas appliquer la norme interne incompatible, sans devoir au préalable soulever la question de constitutionnalité devant la Cour constitutionnelle.

5. – Enfin, en ce qui concerne le contenu des décisions de la Cour constitutionnelle relatives aux dispositions européennes (celles-ci étant ici conçues comme comprenant tant les dispositions communautaires au sens propre que celles de la CEDH), dans leur l'interprétation telle que dégagée par les deux Cours de Luxembourg et de Strasbourg, chacune dans le domaine spécifique de leurs propres compétences, il convient de noter que la pleine reconnaissance de la primauté du droit de l'Union sur le droit national n'implique nullement que le droit national doive être considéré comme soumis au droit supranational de l'Union.

La Cour italienne, à cet égard, a soutenu que la ligne de démarcation entre les deux ordres juridiques est régie par les principes fondamentaux de l'ordre constitutionnel. En effet, les limitations de souveraineté permises par l'article 11 de la Constitution ne peuvent conduire les organes de l'Union à violer les principes fondamentaux du système constitutionnel de l'État ou les droits inaliénables de la personne humaine.

Dans ces cas, la Cour constitutionnelle n'a pas exclu de pouvoir assurer elle-même un contrôle de compatibilité du Traité et des normes de droit dérivé (qualifiés comme normes interposées entre paramètre et objet du procès constitutionnel) avec les principes fondamentaux constitutionnels mentionnés ci-dessus; avec comme conséquence que, dans le cas où ceux-ci entreraient en conflit avec la norme européenne, ils devraient alors être considérés comme des «contre-limites», opposables à l'application de norme communautaire.

En ce qui concerne les normes de la CEDH, il doit être exclu que celles-ci – même après la modification de l'article 117, alinéa premier, de la Constitution

– aient acquis «valeur constitutionnelle», et sont, de ce fait, «à l’abri de contrôle de la constitutionnalité», soulignant, au contraire, la nécessité «absolue et incontournable» qu’elles «soient elles-mêmes conformes à la Constitution», afin «d’éviter le paradoxe qu’une norme législative soit déclarée inconstitutionnelle sur le fondement d’une autre norme infra-constitutionnelle, qui serait elle-même contraire à la Constitution» (Cour constitutionnelle, arrêt n. 348 de 2007).

Quant à la limite du respect du noyau essentiel des droits inviolables de la personne humaine, la confrontation du système national de protection de ces droits avec celui de l’Union européenne, en général, et de la CEDH, en particulier, présuppose au préalable de résoudre la question de savoir, dans notre droit, lequel des deux prévaut. Le problème, en réalité, semble seulement théorique, à partir du moment où il y a une coïncidence substantielle entre les deux systèmes de protection. Cependant, si de tels conflits devaient, en pratique, se poser, il serait nécessaire, comme indiqué précédemment, pour la juridiction nationale recourir au système des contre-limites, puisque la protection des droits de l’homme consacrée dans la Constitution doit être effectuée selon le critère de l’inviolabilité et de l’imprescriptibilité des droits fondamentaux en cause.

6. – Continuant dans cette logique d’interprétation, la Cour constitutionnelle a franchi une étape supplémentaire vers une plus grande protection des droits fondamentaux, en affirmant que «le résultat global de l’intégration des garanties de l’ordre juridique doit être positif, c’est-à-dire que l’incidence sur la législation italienne d’une norme de la CEDH, prise singulièrement, doit apporter un avantage pour l’ensemble du système de protection des droits fondamentaux» (arrêt n. 317 de 2009).

Il est facile de se rendre compte que, par le biais de telles affirmations, le rapport entre la Constitution et la CEDH ne doit pas être appréhendé seulement d’un point de vue seulement formel, mais aussi matériel, parce qu’il présuppose que la Cour effectue une évaluation particulière et concrète, fondée sur un *test* qualitatif, qui pourrait être qualifié de *test* de la «valeur ajoutée» ou de clause de protection majeure. Ce critère exige, en particulier, d’introduire la CEDH dans l’ordre juridique national lorsque celle-ci implique une augmentation de la protection des droits par rapport à celle qu’offrirait le droit national. Cette évaluation se traduit par le contrôle de la conformité des

niveaux normatifs pris en considération (la Constitution et la CEDH), et peut même aller jusqu'à agir comme véritable «contre-limite» à l'entrée des normes conventionnelles, qui se résout non comme une déclaration d'incompatibilité entre les deux normes, mais comme une opération assez complexe d'évaluation et de pondération des intérêts contradictoires; en définitive, c'est parmi les différentes visions de l'homme et du monde que peut être saisie la texture des contenus «constitutionnels» des droits fondamentaux.

7. – Permettez-moi, en conclusion, de développer certains points (apparemment) étrangers au thème de mon intervention, relatif aux droits fondamentaux. Et les devoirs? Est-il possible d'identifier une catégorie de devoirs qui seraient tout aussi fondamentaux que les droits dont nous avons discuté?

La première considération, évidente, est que la Constitution même intitule sa première partie «Droits et devoirs des citoyens». Aussi, l'article 2, point de départ de mon intervention, dispose que «La République ... exige l'accomplissement des devoirs imprescriptibles de solidarité politique, économique et sociale». Et l'article 4, alinéa deuxième, précise que «Tout citoyen a le devoir de mener ... une activité contribuant au progrès matériel et spirituel de la société». D'autres références sur des devoirs comportementaux figurent dans d'autres dispositions de la Première partie (par exemple l'article 17, troisième alinéa; l'article 18, deuxième alinéa; l'article 21, dernier alinéa; l'article 30, premier alinéa). Il y a aussi deux dispositions spécifiques dans lesquelles la référence au devoir est particulièrement solennelle: ainsi l'article 52 affirme le devoir de chaque citoyen de défendre la patrie et l'article 54 prévoit que «tous les citoyens ont le devoir d'être fidèles à la République et d'en observer la Constitution et les lois».

Néanmoins, le texte constitutionnel contient également une certaine lacune. Je souhaite ici, me référer à un type particulier de devoir, qui n'est mentionné à aucun égard dans le texte de la Constitution; le devoir de laisser les générations futures indemnes de l'inconscience et des dégâts que nous tous, à l'instar de ce qui a été fait par les générations précédentes, avons causé et continuons de causer à ceux qui viendront après nous. Et je me réfère ici non seulement à nos enfants et à nos petits-enfants, mais à ceux qui viendront encore après, ceux qui ne sont en aucun cas pris en considération par le droit,

parce qu'ils n'appartiennent même pas à la catégorie de qui est conçu ou sera conçu.

Ce sont simplement ceux qui ne sont pas là aujourd'hui et qui viendront dans un futur assez éloigné. Ce sont ceux qui ne peuvent prétendre à aucun droit, parce qu'ils ne sont pas et ne sont donc rien. Pourtant, je pense que nous devrions au contraire nous inquiéter de leur sort. On ne peut pas dire que l'article 2, cité ci-dessus, par la référence aux devoirs de solidarité pourrait aussi les englober; tout simplement parce que ce n'est pas le cas; il ne les englobe pas du tout; il les ignore complètement et ce parce que précisément ils n'existent pas formellement. Mais nous savons tous que si formellement ils n'existent pas encore, ils existeront dans l'avenir. Et peut-être qu'ils nous maudiront si nous ne nous serons pas imposé des devoirs de protection ou de précaution destinés à préserver dignement leurs espoirs de vie et de bien-être.

La conclusion qu'il me semble pouvoir suggérer est celle d'arrêter la course aux «Chartes des droits» et de commencer à penser, au contraire, à une «Charte des devoirs fondamentaux» envers les générations futures. Il s'agit là d'une simple invitation à la réflexion.